

СТАНОВЛЕННЯ М.Д. ІВАНІШЕВА ЯК НАУКОВЦЯ-ПОЛІЦЕЇСТА

СОЛОМАХА Артем Григорович - кандидат юридичних наук, асистент кафедри адміністративного права Київського національного університету імені Тараса Шевченка
УДК **342.9:351.74**

Стаття посвячена дослідженню становлення Николая Дмитриевича Іванішева як ученого и поліцейста через призму его научного пути, преподавательской и научной деятельности, в частности курса лекцій - законы государственного благоустройства (поліцейское право). Автор продолжает возвращения из забвения научного наследия в области полицейстики.

Ключові слова: Іванішев М.Д., поліцейське право, адміністративне право, Університет Святого Володимира.

Актуальність теми дослідження обумовлена сучасними тенденціями до відродження західноєвропейських традицій українського права. Дослідження у царині поліцейського права, яке у свій час трансформувалось в адміністративне право, на сьогодні є дуже витребуваними, особливо в умовах переосмислення завдань і предмету зазначеної галузі знань. Професори Університету Святого Володимира відіграли вагомий роль у розвитку вітчизняного поліцейського права. Для того щоб найкраще осягнути зміст наукового спадку у галузі поліцейстики, необхідно дослідити, яким чином відбувалось становлення науковців які формували зазначену науку на теренах нашої країни, та проаналізувати їхню наукову діяльність.

Метою статті є аналіз та узагальнення наукового шляху становлення М. Іванішева як науковця та поліцейста і дослідження

на цьому тлі його лекційних курсів - закони державного благоустрою (поліцейське право).

Зародження науки поліцейського права в Університеті Св. Володимира пов'язано з іменем Миколи Іванішева. Саме він один із перших розпочав читання у нововідкритому закладі лекційних курсів, які за західноєвропейською університетською традицією входили до складу науки поліцейського права. Дефіцит науково-педагогічних кадрів щойно відкритого університету призводив до того, що деякі дисципліни, які згодом увійдуть до поліцейського права, читалися представниками різних кафедр: поліцейських і кримінальних законів, державного благоустрою та благочиння, кафедри основних законів і установ Російської імперії. Лише після запровадження відповідно до нового університетського Статуту 1863 р. кафедри поліцейського права викладання цієї університетської дисципліни юридичного циклу було зосереджено на ній.

Постать Миколи Дмитровича Іванішева (Іванішева) (1811–1874) нині добре відома науковцям, про що свідчить чимало монографічних досліджень. [1] Правознавець та історик права, доктор російського законодавства (від 1840), заслужений ординарний професор (від 1864), декан юридичного факультету (1849–1861), ректор (1862–1865) [2, 100-107] та почесний член (від 1869) Університету Св. Володимира [3, 124], він залишив помітний слід в історії вітчизняної науки, ставши одним із засновників історико-правової школи Університету Св. Володимира [4].

Народився Микола Дмитрович у Києві в дворянській родині, що мала козацьке коріння. Після закінчення Київської духовної семінарії у 1829 р. навчався на філософсько-юридичному відділенні Головного педагогічного інституту в Петербурзі, який закінчив у 1835 р. Наступного року здібний випускник був направлений у закордонне відрядження до Німеччини та Чехії для підготовки до професорського звання.

Керівником юнака у Берлінському університеті став знаменитий професор Ф. Савіньї – основоположник історичної школи права. Важливо зазначити, що М. Іванишев навчався у двох великих правників, які наголошували на необхідності поглиблено вивчати історію, – Ф. Савіньї та Л. Ранке. [1, 18] Л. Ранке, наприклад, розвивав теорію документалізму, яка сформувала наукові зацікавлення М. Іванишева й підштовхнула його до пізніших архівних та джерелознавчих пошуків. Загалом для М. Іванишева студії в Берлінському університеті «мали значення не стільки в плані пізнання нового матеріалу, концепцій та ідей, скільки щодо ознайомлення з методами та методологією наукового пошуку». [1, 19] Варто пам'ятати, що всі лекції у Берліні читалися латинською та німецькою мовами, а це дало можливість ученому вдосконалити ще й лінгвістичні навички.

На той час Берлінський університет небезпідставно користувався світовою славою. Зокрема, юридичний факультет був представлений блискучими ученими: Савіньї викладав римське право, Рьостель – канонічне право, Гоммейєр – німецьке і торгове право, Кленце – природне право, Ганс – історію і філософію права, Ріттер – географію, Раумер та Ранке – всесвітню історію. На жаль, нам не вдалося відшукати звіти Миколи Дмитровича про його навчання у Берліні, але, за свідченнями його першого серйозного біографа О.В. Романовича-Славатинського, в особистому архіві Іванишева він бачив конспекти лекцій Гоммейєра з вексельного та морського права.

Від молодих років М. Іванишев був переконаним слов'янофілом, а тому його дискусії з так званими західниками не забарилися. В основі дискусії західників і слов'янофілів

було різне бачення ролі общини (громади) в історико-соціальному та правовому процесі. Саме общину слов'янофіли ставили у центр свого світогляду, звідки й виникла їхня індивідуалістична теорія природного права. При цьому «слов'янський світ» виділявся як окрема спільнота (етнокультурний тип), протилежна «німецькому світові». Микола Дмитрович пронесе своє захоплення «общинним феноменом» через всю подальшу творчість, не відступаючи ні на крок від ідеології слов'янофілів.

У вересні 1837 р. М. Іванишев переїхав з Берліна до Праги. Отже, «німецьку науку» він засвоював півтора роки. У Празі увесь свій час молодий науковець присвячує дослідженню слов'янських старожитностей, пам'яток права та мови. [5] О.В. Романович-Славатинський намагався з'ясувати причину такої різкої зміни наукових орієнтацій дослідника: «Для нас остается открытым вопрос, что навело Иванишева, ученика Врангеля и Штенгарта, на такую счастливую мысль? Может быть, тому содействовала та обстановка, какую имела славянская литература во время пребывания Иванишева в чужих краях, то официальное покровительство, какое оказывал славянской науке министр Уваров?». [6, 54] Вочевидь, дане припущення має підстави. Чеська література у 1830–1840-х роках перебувала в zenіті розквіту. Прага вважалася «слов'янськими Афінами». Світ захоплювався віднайденим Вацлавом Ганкою «Краледворським рукописом» (спростування підробки ще належало майбутньому). У 1836 р. вийшли друком знамениті «Слов'янські старожитності» Павла Йосифа Шафарика. Того ж року побачила світ «Історія Богемії» Франца Палацького. Йостаф Юнг і Владислав Чеменовський демонстрували багатство слов'янських мов: перший – через класичний чесько-німецький лексикон, другий – через граматику. Нові й нові шедеври відшукував в архівах невтомний творець «слов'янського міфу» Вацлав Ганка.

Слов'янська ідея запанувала і в урядових колах Російської імперії. Міністр народної освіти й офіційний творець доктрини «православ'я – самодержав'я – народність» граф С.С. Уваров зав'язав тісні

стосунки з чеськими ученими, підтримав слов'янофілів і мав очевидний намір згуртування слов'янських народів навколо імперії Романових. [7] Усе це передбачало ґрунтовне вивчення і пропаганду слов'янства. Не без впливу В. Ганки міністр увів до програми російських університетів викладання слов'янських мов і літератур. Отже, для підготовки необхідної професури за кордон були відряджені здібні славісти – Осип Бодяньський, Ізмаїл Срезневський, Віктор Григорович, Петро Прейс.

У Празі М. Іванішев буквально занурився в море славістики. Саме ці наукові інтереси визначили вузьке, але добірне коло його празького спілкування – це були виключно вчені-славісти. Першим серед них, справжнім володарем душі молодого вченого став відомий письменник, політичний діяч, бібліотекар Чеського національного музею Вацлав Ганка. Під його керівництвом Микола Дмитрович вивчав слов'янську палеографію, мови й пам'ятки права [8, 137-152]. Відомий славіст в офіційному звіті засвідчував, що його підопічний «научился всем славянским языкам и изучил древние памятники славянского законодательства» [9, 255]. Саме В. Ганка умовив графа С. Уварова подовжити термін перебування у Празі М. Іванішева як дуже здібного й працездатного співробітника. Можна з упевненістю сказати, що саме у Празі в молодого ученого остаточно сформувалася ідея про потребу вивчення всієї історії слов'янських законодавств для пояснення давньоруського права, тобто ідея порівняльної історії слов'янського права. Раніше цю думку висловлював Ігнатій Данилович, але не реалізував її належним чином [10].

Основний підсумок перебування М. Іванішева в Чехії, як зазначалося, полягав у вивченні низки слов'янських мов та діалектів, ознайомленні з літературними та юридичними пам'ятками слов'ян, установленні контактів із відомими чеськими славістами. Від Чехії розпочалася довга дорога науковця по архівах, нелегкий шлях відкриття невідомих писемних раритетів.

Після повернення із закордонну М. Іванішев мріяв працювати в Університеті Св. Володимира, який постав у його рідному

Києві, але вакантної посади там не було. Проте доля усміхнулася молодому вченому. Якраз тоді ректор університету відомий правник Костянтин Неволін порушив клопотання про призначення на кафедру енциклопедії права і державних установ нового ад'юнкта, оскільки сам він був переобтяжений і ректорськими, і викладацькими функціями. Отже, 17 листопада 1838 р. Миколу Дмитровича призначили на цю посаду. Він мав читати лекційний курс «Установи Російської імперії» та невдовзі скласти іспит на ступінь доктора. Так розпочалася тридцятилітня служба М. Іванішева в Університеті Св. Володимира, який мав перший у Російській імперії «чистий» юридичний факультет, де читалися всі дисципліни юридичного циклу.

О.В. Романович-Славатинський писав: «Неволин принял под свое покровительство даровитого ад'юнкта и ввел его в свой интимный профессорский кружок, состоявший в то время из него самого, Богородского, Невицкого и Цветкова. Кружок жил товарищески, радушно и хлебосольно... То были простые, не избалованные житейскими благами люди, но люди весьма серьезно относившиеся к своему делу. Более ученые, чем салонно воспитанные, они умели, однако же, поддерживать в обществе уважение к своему высокому званию профессором императорского университета» [11, 74-75].

Проте Микола Дмитрович мав обмаль часу для спілкування навіть із колегами і друзями: він мусив готуватися до докторського іспиту, який охоплював майже всі юридичні дисципліни і складався авторитетній комісії, а надто самому ректорові К. Неволіну, про чию прискіпливість ходили легенди. Втім, усі іспити було складено успішно. Тепер справа була за написанням наукової праці та її публічним захистом. 31 серпня 1839 р. Микола Дмитрович оголосив на факультетському засіданні тему своєї докторської дисертації – «О плате за убийство в древнерусском и других славянских законодательствах в сравнении с германскою виурою».

Починаючи з 5 вересня 1839 р., М. Іванішев мав читати курс «Законы державного благоустрою» по шість годин на тиждень

для другокурсників. Молодим ад'юнктом і далі опікувався ректор К. Неволін. За його подання 28 березня 1840 р. міністр народної освіти граф С. Уваров «за отличную усердную службу» висловив Миколі Дмитровичу письмову подяку [1, 34].

Докторська дисертація М. Іванішева базувалася на здобутих під час закордонного наукового відрядження матеріалах. На початку літа 1840 р. її текст був готовий. Його прочитали члени юридичного факультету і за пропозицією декана факультету Орнатського схвалили до захисту. Це дало право опублікувати дисертацію, що було обов'язковою умовою для докторантів.

Фактично вперше в російській історико-юридичній літературі М. Іванішев пропонував порівняльно-історичний аналіз вітчизняної та інших європейських правових систем. При цьому слов'янські пам'ятки він опрацьовував переважно за віднайденими ним самим правовими джерелами. Загалом учений дійшов до висновку, що «между древними славянскими законодательствами находится тесная связь, возникшая из одноплеменности славянских народов, а потому для объяснения древнего русского права необходимо сравнительное изучение всех прочих законодательств». В. Андрейцев та В. Короткий обґрунтовано стверджують, що «текст Іванішева дуже чіткий, логічний, лаконічний і разом з тим місткий фактичним матеріалом та науковими ідеями і висновками». [1, 35]

28 липня 1840 р. юридичний факультет Університету Св. Володимира допустив Миколу Дмитровича до публічного захисту роботи. На той час подібні події були рідкістю для Києва, й тому на них збиралося чимало публіки – світської та духовної аристократії. Офіційними опонентами були призначені професори О. Федотов-Чеховський та С. Богородський. Це був перший захист докторської дисертації на юридичному факультеті університету. Дисертант загалом добре обґрунтував свої положення, і його захист був визнаний «совершенно удовлетворительным». Остаточне затвердження М. Іванішева у ступені доктора російського законодавства відбулося в Петербурзі 10 жовтня 1840 р., і невдовзі він отримав латиномовний диплом.

Ще 2 серпня того ж року ректор К. Неволін, не чекаючи офіційного затвердження Миколи Дмитровича доктором, запропонував Раді університету обрати його ординарним професором кафедри законів державного благоустрою. 14 серпня відбулося таємне балотування – 10 голосів за і один проти. Проте граф С. Уваров затвердив молодого науковця у званні не ординарного, а екстраординарного (тобто виконувача обов'язків) професора. [1, 36-37] Втім, Неволін не заспокоївся і планував повторити клопотання.

У 1842 р. набрав чинності новий Статут Університету Св. Володимира, за яким були перезатверджені на нових посадах усі викладачі, в тому числі М. Іванішев. Фактично протягом чверті століття Микола Дмитрович викладав закони державного благоустрою, також тимчасово читав лекції із загальнонародного правознавства. З останньої дисципліни професор склав власний курс.

Викладання законів державного благоустрою було новим для російських університетів (цей предмет остаточно визнано у 1839 р. та особливо Статутом 1842 р.), тому Микола Дмитрович мав цілком самостійно опрацьовувати доволі «сирий матеріал», відповідно систематизувати й комплектувати закони, складати порівняльні схеми тощо. [1, 43]

За свідченням О.В. Романовича-Славинського, програма М. Іванішева мистила:

- Вступ (формування основних визначень, категорій та елементів систем давніх і модерних законодавств світу; визначення завдання законів державного благоустрою – збільшення і розширення народного багатства та освіти).

- Закони, що сприяють збільшенню і розширенню народного багатства:

1. Закони створення народного багатства:

а) закони сільської промисловості;
б) закони обробної промисловості (мануфактури, фабрики, ремесла);

2. Закони обороту народного багатства:

а) торгове законодавство;

б) кредитні законоположення;

в) статuti шляхів сполучення, пошт і те-

леграфів.

- Закони, що сприяють збільшенню та поширенню народної освіти:

1. Засоби вдосконалення наук та мистецтв.

2. Засоби поширення народної освіти через видання творів (цензура, літературна власність, бібліотеки та музеї).

Спочатку всю програму М. Іванішев викладав на другому курсі, а з 1848 р. – на третьому. У зв'язку з прийняттям нових законів та реформами (щодо сільської промисловості, кредиту тощо) професор постійно переглядав і наново опрацьовував свій курс. [1, 43-44] Наприкінці кожного півріччя він давав студентам письмові завдання, наприклад: «О купеческих гильдиях в историческом и экономическом отношениях», «История законов о рыбной ловли в России», «О цензуре сочинений». Але, як стверджують сучасні дослідники спадщини Миколи Дмитровича, «вся педагогічна діяльність Іванішева не виходила за межі встановлених норм. Жодних власних ініціатив, жодних порухів до зацікавлення слухачів своїм предметом. Лише монотонна праця, що нагадувала поденщину. Було помітно, що сам професор нудиться обов'язками лектора із законів державного благоустрою». [1, 45]

Оцінка лекцій професора Іванішева його слухачами та колегами контраверсійна: по-різному оцінюються також зміст і форма читання. Щодо змісту, то лекції Михайла Дмитровича, як правило, оцінюються досить високо. Так, О.В. Романович-Славатинський свідчив: «Курс Іванішева был в высшей степени толковый и позитивный. Мы очень любили его за его замечательную легкость и удобопонятность. Несмотря на большую массу сложных, разнообразных и запутанных фактов науки, они были так распределены и сгруппированы, что усвоились нами без особенного труда. [6, 110]

Професор не лише систематизував необхідні для лекційного курсу закони у відповідних ділянках права, а й подавав розгорнуту схему історичного розвитку законодавства в кожному конкретному питанні. Всі сучасники одноставно твердили, що історизм лекцій Миколи Дмитровича був настільки фундаментальним, що пере-

вищував рівень тогочасної правничої думки. Іванішева вважали «более историком, чем юристом или экономистом». [11, 111] І справді: економічна та юридична частини курсу вченого були опрацьовані гірше – тут не містилося жодних наукових оцінок системи законодавства, лише констатувалися правові норми. Професор не повідомляв, наскільки те чи інше законодавство забезпечує зростання народного добробуту й поширення освіти і як співвідноситься з іншими законами та правами приватних осіб і суспільних груп. Недостатньо подавалася необхідна для аргументації статистика. До того ж незрозумілим видається факт, що започаткований Іванішевим на російському ґрунті порівняльний метод виявився цілковито відсутнім у його лекційному курсі.

Усі недоліки викладання М. Іванішевим з законів державного благоустрою О.В. Романович-Славатинський пояснював самою атмосферою, яка панувала тоді у вищій школі. Оскільки за дотриманням професорами програм курсів здійснювався суворий нагляд, вони всіляко намагалися уникати теоретизування. Сам Іванішев звітував: «Для своих лекций я заимствовал материал из Свода законов Российской империи, из Полного собрания законов, из журналов, издаваемых Министерством, и сочинений, издаваемых правительством, об отдельных предметах государственной экономии. Ныне действующие постановления я объяснял собственными историческими исследованиями». [11, 113] Безумовно, що ця обставина має враховуватися при оцінці викладацької діяльності професора. Втім, попри всі змістові та дидактичні слабкості лекційний курс М. Іванішева із законів державного благоустрою був одним із кращих на юридичному факультеті Університету Св. Володимира. Більше того, подібні курси, що читалися в Петербурзькому (проф. М. Рождественський), Московському (проф. В. Лешков) та Харківському (проф. І. Платонов) університетах, були опрацьовані менш ґрунтовно, ніж у київського вченого. [12, XIII]

Варто звернути увагу і на іншу, поза-лекційну діяльність М. Іванішева. Від грудня 1849 до червня 1861 р. він був деканом

юридичного факультету, а в березні 1862 р. його обрали ректором Університету Св. Володимира. Цю посаду він обіймав до 5 лютого 1865 р. [2, 101] Понад 20 років (1843–1865) Микола Дмитрович працював у Київській археографічній комісії (Тимчасовій комісії для розгляду давніх актів). Разом із М. Максимовичем він був одним з її організаторів, керівником справ, редактором історичних (від 1845 р.) та юридичних пам'яток, віце-головою комісії (1859–1865 рр.), головним редактором (1861–1863 рр.) [13] Учений брав участь у кількох археографічних та археологічних експедиціях із розшуку документальних актових джерел та археологічних пам'яток на території України. [14] Результатом наукового опрацювання знайдених матеріалів стали такі публікації: «Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов» (в 4 т.; 1845–1859); «Архив Юго-Западной России» (Ч. 1: Акты, относящиеся к истории православной церкви в Юго-Западной России. К., 1859; та Ч. 2: Постановления дворянских провинциальных сеймов в Юго-Западной России). У 1849 р. за його редакцією випущено двотомне видання «Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыни». [15]

За часів ректорства М.Д. Іванишева було прийнято новий загальноросійський університетський Статут 1863 р., який надавав університетам ширші права самостійності та автономії. Ректорові довелося вносити зміни в навчальний процес згідно з вимогами нового Статуту: було збільшено кількість кафедр, поліпшено матеріальну базу бібліотеки, кабінетів, лабораторій. За новим Статутом кафедра політичної економії та статистики відійшла від історико-філологічного факультету до юридичного, а на останньому з'явилася спеціальна кафедра поліцейського права. [16]

У лютому 1865 р. М. Іванишева відрядили до Варшави для роботи в юридичній комісії з підготовки судової реформи в Царстві Польському. У січні наступного року він став головою цієї комісії, але у травні 1867 р. професор повернувся до Києва, вийшов у відставку і, усамітнівшись, зосередився на науковій роботі.

Становлення М. Іванишева як науковця-

поліцейста відбувалось завдяки досвіду який він отримав під час наукового закордонного відрядження в Берлінський університет. Його погляди формувались під впливом Ф. Савіньї та Л. Ранке. Таким чином, наслідуючи найкращі західноєвропейські наукові традиції, М. Іванишев підходив до з'ясування змісту поліцейського права як господарник, застосовуючи методологію історичної школи.

Література

1. Андрейцев В. І. Микола Іванишев / В. І. Андрейцев, В. А. Короткий. – Київ : [Прайм], 1999. – 219, [2] с. – (Видатні постаті Київського університету).

2. Ректори Київського університету. 1834–2006 / В. В. Скопенко, В. А. Короткий, Т. В. Табенська, І. І. Тіщенко, Л. В. Шевченко ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – Київ : Либідь, 2006. – 336 с. : іл.

3. Францев В. А. Очерки по истории чешского возрождения. Русско-чешские ученые связи конца XVIII и первой половины XIX в. / В. А. Францев. – Варшава : Тип. Варш. учеб. окр., 1902. – [473] с. – Разд. паг.

4. Гриценко І. С. М. Д. Іванишев – засновник історико-правової школи Університету Святого Володимира / І. С. Гриценко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки. – 2000. – Вип. 40. – С. 24–26.

5. Кениг И. Савиньи и его отношение к современной юриспруденции / И. Кениг // РВ. – 1863. – Т. 43, № 4. – С. 571–598.

6. Романович-Славатинский А. В. Жизнь и деятельность Н. Д. Иванишева, ректора Университета Св. Владимира и вице-председателя Киевской археографической комиссии / [соч.] А. В. Романовича-Славатинского. – Санкт-Петербург : Хромолит. и тип. В. Грацианского, 1876. – [4], 320 с.

7. Виттекер Ц. Х. Граф Сергей Семенович Уваров и его время / Ц. Х. Виттекер ; [пер. с англ.]. – Санкт-Петербург : Академический проект, 1999. – 348, 1 с. : портр.

8. Лаптева Л. П. Н. Д. Иванишев (1811–1874 гг.) и его работы по истории славянского права / Л. П. Лаптева // Pravnehistorickestudie. – Praha, 1979. – № 22. – С. 137–152.

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена дослідженню становлення Миколи Дмитровича Іванішева як науковця та поліцейста через призму його наукового шляху, викладацької та наукової діяльності, зокрема курсу лекцій – закони державного благоустрою (поліцейське право). Автор продовжує відродження поліцейського права шляхом повернення із забуття наукового спадку у галузі поліцейстики.

SUMMARY

The article investigates the formation of Nikolai Dmitrievich Ivanishev as a scientist of police law through the prism of his scientific career, teaching and research activities, in particular the lectures course - course of the laws of improvement of public services (Science of Police law). The author continues the revival of the police law by the returning from oblivion scientific heritage in the field of police law science.

9. Францев В. А. Письма к Вячеславу Ганке из славянских земель / издал В. А. Францев. – Варшава : Тип. Варшавского учеб. округа, 1905. – 1296, V с. – (Материалы для истории славянской филологии).

10. Федоренко Т. Н. К вопросу о методологических основаниях научного мировоззрения Н. Д. Иванишева / Т. Н. Федоренко // Держава і право. – 2005. – Вип. 28. – С. 158–164.

11. Романович-Славатинский А. В. Жизнь и деятельность Н. Д. Иванишева, ректора Университета Св. Владимира и вице-председателя Киевской археографической комиссии / [соч.] А. В. Романовича-Славатинского. – Санкт-Петербург : Хромотип. и тип. В. Грацианского, 1876. – [4], 320 с.

12. Поліцейське право в Університеті Святого Володимира : у 2 кн. Кн. 1 / за ред. І.С. Гриценка ; [ред. кол. : П. П. Андрушко, Г.І. Балюк, І. А. Безклубий та ін. ; уклад. : І. С. Гриценко, В.А. Короткий]. – К. : Либідь,

2010. – XIX, 413, [3] с. : табл. – Текст російською мовою. – (Пам'ятки правничої думки Київського університету).

13. Журба О. І. Київська археографічна комісія 1843–1921 : нарис історії і діяльності / О. І. Журба. – Київ : Наукова думка, 1993. – 187 с.

14. Левицкий О. Путевые заметки Н. Д. Иванишева (бывшего вице-председателя Киевской Археографической комиссии, ректора и профессора Киевского университета) / [псевд.] О. Л. // Киевская старина. – 1882. – № 10. – С. 78–88.

15. Иванишев Н. Д. Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыни : [в 2 т.]. Т. 2 / Н. Д. Иванишев. – Киев : Лито-тип. Вальтер, 1849. – 376 с.

16. Короткий В. А. Київський університет у 60-х роках ХІХ століття : (ректорство М. Д. Іванішева) / В. А. Короткий // Вісн. Київ. ун-ту ім. Т. Шевченка. Історія. – К., 1999. – Вип. 42. – С. 75–80.